

Madárneves összetételek a növényvilág terminológiájában*

IV.

kakukkhomokhúr J: *Arenaria serpyllifolia* (P. 117). R. 1807: *kakuk homokhúr* 'ua.' (MFüvK. 273). Ez az elnevezés szintén a növény tudományos latin nevének mintájára keletkezett; a növény termőhelyére, a *húr* pedig kacskaringós, bélforma szárára utal. A *kakukk* madárnév a *serpyllifolia* hatására került a névbe; a régi latin *serpullum*, *serpyllum* (Terentius Varro 120; Vergilius: *Eclogae* 2: 11, *Georgica* 4: 31) 'illatos kakukkfű' jelentésű. A *Thymus serpyllum* neve a németben is *Feldthymian* (Boerner 364), azaz 'réti kakukkfű'. A madárneves, többszörösen összetett szó *homokhúr* utótagja önálló növénynevünk: R. 1807 előtt: *homokhúr* 'Arenaria' (Diószegi–Fazekas: Jelentés; in: Julow 402), 1807: ua. (MFüvK. 273), 1823–27: *pázsitos homokhúr* 'A. graminifolia' (Sadler, in: MNy. 79: 119), 1864: *homokhúr* (Gönczy 241 és CzF. 2: 1664), 1868: ua. 'homokfű' (Ballagi 1: 583). A *homok* előtag a növény latin elnevezéséből származik: *Arenaria* < lat. *arenarius* = homok. A növény termőhelyére vonatkozik, régi magyar neve is: *homokfű* 'ua.' (Földi: Rövid kritika és rajzolat. Béts, 1793. 29). Diószegiék azok között a nevek között szintén felsorolják, „meljek a' Helytől vevődtek” (MFüvK. 358). Ballagi értelmezése szerint is (1: 583): *homokhúr* = homokfű (homokföldben tenyésző fűnövény, mint a *homok-perje*, *homok-tővis*, *homok-fűz*, *homok-nőszirm* stb.). Akárcsak a német tükörszó, a *Sandkraut* (Boerner 381). Magával a *húr* szóval alkotott elnevezések között is számos más olyan növénynevet ismerünk, amely a jelölt növény élőhelyére utal; vö. *posványcsillaghúr*, *tócsahúr*, *mocsárhúr*, *semlyékhúr*, *libacsillaghúr* stb.

kakukkibolya J: *Anemone hepatica* (Nyr. 97: 333). Hosszúhetényben főljegyzett népi növénynév: *kakukiboja*. A májusi erdőkben szól a kakukk, és nyílik az ibolya.

kakukk-kendő N: NyIrK. 9: 323 és 34: 36: *kukukkendőü* 'őszi kikerics'. Erdélyi tájszó Siklódon (Şiclod) és a Mezőségen. A *kendő* utótag talán a növény latin *Colchium* nevéből való.

kakukk-kenyere J: *Oxalis acetosella* (MNöv. 123). Minden bizonnyal a németből átvett növénynevünk; vö. ném. *Kukucksbrot* 'ua.' és *Kukucksleib* 'ua.' (M. 313). Az elnevezés előtagjának alapja az, hogy húsvét táján bújik ki a földből. Nyelvjárási *allelujafű* elnevezése szintén erre utal. Bükk- és fenyőerdők aljnövényzete, a határban csatangoló gyermekek helyben eszegetik. Levelének nedvtartalma erősen savanykás, a növényről ma Szamosszegen „asz monygyák, hogy jóu savanyóu”. Hasonneve a *heresóska*, *lóheresóska*, *madársásdi*, *nyúlsóska*,

* Az I., II. és III. részt lásd Nyr. 126 [2002]: 48–71, 170–91, 298–320.

juhsóska és a *fecskesóska*. A tudományos *Oxalis acetosella* is a növény savanyúsós ízére utal, pontosabban oxalsavtartalmú levelére. A 'savanyú-sós' értelmű latin *oxalis* (< gör. *oxys* = savanyú; *hals*, *halis* = só) szót Linné egészítette ki az ugyanilyen jelentésű *acetosella* utótaggal, mely a lat. *acetosus* 'ecetsavanyú' (< lat. *acetum* = ecet) kicsinyítő képzős alakja.

kakukkmák J: *Eschscholtzia* (P. 133). Az *aranymák* társneve a szaknyelvben. A nyelvjárási N. Ethn. 87: 206: *kukukmák* (Árapatak) pedig a 'Juncus compressus', a réti szittyó.

kakukkmécsvirág J: *Lychnis flos-cuculi* (MNöv. 92). R. 1865: ua. (CzF. 3: 331). A *kakukkszegfű* társneve. Tudományos nevében is a gör. *lychnos* 'mécs' szó szerepel, így olvasható már Theophrastosnál is. Az elnevezés alapja az, hogy a növény levelét az ókori görögök lámpabélnek, mécsbélnek használták. A *mécsvirág* kifejezés a magyarban Diószegiéknél bukkan föl; a debreceni füvészkönyvben olvasható először, mégpedig azoknak a neveknek a sorában, melyek „a Deákból fordítódtak”: *métsvirág* (MFüvK. 357). Nevére azzal is rászolgál, hogy este, éjjel nyílik, és a sötétben úgy világít az éjjeli bogaraknak, lepkéknek, mint a fehérre meszelt falú ház.

kakukkmion R: 1807: *kakuk mion* 'Mnium serpillifolium' (MFüvK. 568). A nyelvújítás korában Diószegiék sikerületlen szóalkotása. Más forrásban nem is szerepel. Az összetett terminus *mion* utótagja nyilván a lat. *Mnium* megfelelője.

kakukkmosdótál J: minden bizonnyal *Dipsacus laciniatus*. N. ÚMTsz. 3: 33: *kukuk-mosdótál* (Désháza) 'virágfajta'. Az elnevezésnek az a magyarázata, hogy a növény összeborult leveleiben megáll az esővíz, vagy sok harmat gyűlik össze. Hasonló a névadási szemlélet a *gólyakút*, *héjakút*, *gólyahugyfű* elnevezéseknél is.

kakukknyál J: *Cardamine pratensis* (MF. 421). R. 1895: *kakuknyál* 'Cardamine' (Pallas 10: 24). Minden bizonnyal a ném. N. *Kukuckspeichel* 'Lychnis flos-cuculi' (Genaust 252) tükörszóból fordították. Az elnevezést az motiválta, hogy a növényen gyakran meg lehet találni egy kabócafajta nyálkás-habos petecsomóit, amelyben a lárvák felnevelkedéséhez szükséges kedvező környezet biztosítva van. Ezt szokták *kakukknyálnak* nevezni. Az idegen nyelvi párhuzamokat l. a *kakukkpöktefű*nél.

kakukkpogácsa J: *Tragopogon orientalis* (MNöv. 92). R. 1578: *kakoc pogácsa* 'Gauchbrot' (Herbarium 81), 1706: PPNomH., 1783: NclB. 408. Mint latin és német neve (*Panis cuculi* és *Gauchbrot* 'kakukk kenyér') is mutatja, a magyar növénynév ezek fordítása. (Régen valószínűleg a kovásztalan kenyeret hívták pogácsának. A zsidók pászkaünnepe is *pogácsás innep*, *pogácsás hét* [Nyr. 17: 569] volt.) A német *Kukucksbrot* 'Oxalis acetosella, Sauerklee' (R. 1578: *Gauchbrot* [Herbarium 81]) nevének felel meg a magyar *kakuk keniere* 'Trifolium acetum' elnevezés, amely Dorstenius Botaniconjának XVII. sz.-i bejegyzései között szerepel.

kakukkpöktefű J: *Cardamine pratensis* (MF. 421). R. 1578: *kakuc pökte fű* 'Flos cuculi' (Herbarium 186), 1706: PPNomH., 1783: NclB. 394, 1807: MFüvK. 378, 1824: Magyarázat VI :19. A kakukkmadárral azért is hozzák összefüggésbe, mert a mezei, réti tormából Szent György napja körül terem sok, a kakukkszó idején. Kassai József szerint a *kakukkpöktefű* elnevezés nevetséges, mert „a madár

nem szokott köpni”. A névadásnak azonban mégis ilyesféle magyarázata van, ugyanis a nevet még Mélius adhatta, aki azt írja (Herbarium 186): „Mert a kakuc mikor sokat szól rea pökie”. Mivel *kakukktajték*, *kakukknyál* növényneveket is ismerünk, és a németben is megvan a *Kuckuckspeichel* elnevezés, lehet reális alapja a névmagyarázatnak. A románban is a ’köp’ jelentésű szóval képzett ez a növénynév, vö. r. *scupatul-cucului* ’Stupitul c., Cardamine pratensis’ (DRM. 299). Beke Ödön (in: Balassa-Emlékkönyv 40) idézi a közép- és alnémetben volt *Kuckuckspucke*, illetve *kukuks spijen*, az angol *cuckowspit*, a dán *gjögespyt* elnevezéseket, és azzal indokolja ezt a névadást, hogy egy bizonyos Philaenus spumarius kabócafajnak, melyet *kakukknyálás* vagy *közönséges tajtékos kabócának* hívnak, tavasszal kikelő lárvája megszúrja a növényt, kiszívja a nedvét, magát pedig teljesen körülveszi sűrű tajtékkal. Földi szerint a kakukk ezeket a lárvákat kiszedi és megeszi (Természeti História, 1801. 314). Ennek a tajtéknak a neve a *kakukknyál*, mely nyelvünkben nagyon régi, már a Gyöngyösi Szótártöredékben is megtaláljuk: *Cicade: ex cicularum. pascuntur sputo. az kakuk nialabol: que aestate rumpuntur.*

kakukksaláta J: 1. saláta boglárka; 2. bakszakáll; 3. pozdor (MNöv. 92). R. 1775: Csapó, 1783: NclB. 408; N. ÚMTsz. 3: 33: Éradony, F. bánya, N.Károly, Érkörös, Zilah | NyIrK. 1: 152: Szilágyság: Menyő, Pér, Selymesilova, Tasnadszarvad, Pele | SzegFüz. 2: 68: Szucság. A ném. *Kuckucksalat* ’Oxalis acetosella’ (M. 313) és a r. *šalata cucului* ’Ranunculus ficaria’ (Péntek–Szabó 349) elnevezés szó szerinti megfelelője a magyar név. A *salátaboglárka* egyéb elnevezései is arra utalnak, hogy tavasszal salátaként fogyasztható fiatal, zsenge, csípős ízű levele; vö. *arany-*, *galamb-*, *pap-*, *Szent György-*, *versengő saláta*.

kakukksóska N. UMTsz. 3: 39: *kukuksóska* (Szentgál). Erdei növény, melynek levelét meg lehet enni, „erdőbe szok lennyi az a kukuksóska, ujam mint a lóher” (uo.). Német megfelelője a *Kuckucksampfer* ’Berberis vulg., Rumex acetosa’ és a *Kuckucksauerampfer* ’Oxalis acet.’ (tulajdonképpen ’kakukk-savanyúsóska’) (M. 313).

kakukkszegfű J: *Lychnis flos-cuculi* (MNöv. 92). R. 1834: ua. (Kassai 3: 92), 1843: Bugát 224. A *bársonyos kakukszegfű* ’*Lychnis coronaria*’ és a *réti k.* ’*Lychnis flos-cuculi*’ a kakukkmadár tavaszi érkezésekor virít. Idegen nyelvi párhuzamok: ném. *Kuckucksnelke* ’*Lychnis flos-cuculi*’ (M. 313), ném. *Kuckucks-Lichtnelke*, r. *floreacucului*, szlk. *kukučka lučna* ’ua.’ (Weeds 1038), orosz nyelvi megfelelője pedig a *kukuskin cvet* ’*Lychnis*’ (MO. 344).

A *Lychnis flos-cuculi* társneve a *kakukk-szúnyogvirág* (P. 133). További társnevei közül vö. *szúnyogvirág*, *réti kakukkszegfű* (uo.), *szúnyogszegfű* (MNöv. 92).

kakukktajték J: *Cardamine pratensis* (MF. 421). R. 1895: *kakuktajték* ’*Cardamine*’ (Pallas 10: 24). A név a tajtékos kabócák élőhelyét alkotó tajtékhalmocskák gyakori előfordulására utal. E faj ugyanis a növény szárából nedvet szív ki, amely az állat kilelegzett levegőjétől fölhabosodik. A románban ’kakukktej’ a megfelelője, vö. *laptelcucului* ’*Euphorbia helioscopia*’ (DRM. 299). Ugyanígy a németben is, vö. *Kuckucksmilch* ’*Lonicera pericl.*’ (M. 313). De a németben megvan a ’kakukknyál’ alak is, a *Kuckuckspeichel* ’*Cardamine pratensis*’ (uo. 314), és ez a magyar név megfelelője úgy a szemléleti alapot, mint a jelentést illetően.

kakukktej J: *Tragopogon orientalis* (NyIrK. 20: 59). Erdélyben, Körösfőn *kukukté* (uo.) alakban használatos a közönséges *bakszakáll* társneve.

kakukkterjék J: *Anagallis arvensis* (MNöv. 190). R. XVI. sz. második fele: *kakuk teriek* 'Anagallis foemina. Gauchheyl weible' (Fuchs: *Stirpium historia* magyar bejegyzései között), 1578: *Herbarium* 182. N. SzegSz. 1: 672. A régi forrásokban előforduló jelentésmegadások német növényneveiben az előtag a R. *Gauch* (mai *Kukuck*), jelentése szintén 'kakukk'. Az összetett szó *terjék* utótagja korai újfelnémet eredetű; vö. korai úfn. (1394 e.) *tyriack* 'ellenmérég' (Mollay K.: Ném.–magy. nyelvi érintkezések. 531). A magyarországi latinságban 1434-től adatható.

kakukktorma J: *Cardamine* (P. 134). (*C. pratensis* 'réti k.'; a *keserű kakukktorma*: *Cardamine amara*) (VN. 36) és még számos faj. R. 1895: ua. (Pallas 10: 24). N. Nyárády 45: Marosv.h. | NyIrK. 1: 152: Zilah. Leveleiből régebben salátát készítettek; és ennek gyengén kesernyős, csípős íze miatt nevezték el így a növényt. Társnevei közül vö. *mezei torma*, *tormafű* (MNöv. 92). A *Cardamine amara* román neve is *stupidul cucului* (Weeds 323).

kakukkveronika J: *Veronica serpyllifolia* (P. 269). R. 1966: ua. (MNöv. 92). Az összetett növénynév utótagja a lat. *veronica* elnevezésből való. Az összetétel a tavaszi virágzásra utal.

kakukkvirág J: 1. *Ranunculus ficaria* (MF. 371); 2. kakukktorma; 3. gyöngyvirág; 4. kockásliliom; 5. Boldogasszony papucsa; 6. henye boroszlán (MNöv. 92). R. 1578: *kakuc virága* 'Flos cuculi, Gauchblume' (*Herbarium* 186), 1588: Cal. 365, 1604: MA. Népnyelvi elterjedtsége rendkívül nagy, a legtöbb vidéken ismert terminus; NövKözl. 2: 22: Marosszék, Kis-Kapus, Kolozs m. | ÚMTsz. 3: 33: Zilah, Gyergyó-vid. Medesér, Szé.szt.miklós, Szt.ábrahám, Nagyváty | MNy. 33: 347: Órisziget | OrmSz. 271 | Nyr. 12: 477: Szolnok-Doboka m. | Nyr. 37: 377: Brassó m., Tatrang | MNy. 4: 32: Hétfalu | Pallas: Balaton | Nyr. 30: 529: Keszthely | Horváth 489: Magyarózd | Népismlolg. 25: Gyimesbükk | Zelnik 20: Csüges (csángó) | Kótyuk 81: Kárpátalja, Rát | Nyr. 86: 441: Baranya m., Várdaróc. Ezeket a virágokat nevezik *szentgyörgy virágnak* is, mert Szent György napja körül nyílik, akkor szálal meg az erdőn a lombosodó fákon a kakukkmadár, és virágzik a gyöngyvirág, kankalin stb. is. Kassai József Magyar–deák szókönyvében (1833–36, 3: 91) szintén ezt a magyarázatot adja. Ez húsvét tájára esik, a ném. N. *Osterluzei* (Natter 53) elnevezés is erre az időpontra utal. (A szó egyébként az *Aristolochia* eltorzítása). Kováts Mihály (Műsz. 262) így ír: „midőn ez a planta kezd virágozni, a' kukuk is elhalgat”. A nevet Melius vezette be a botanika magyar szaknyelvébe a latin *flos-cuculi* (< lat. *flos* = virág; *cuculi* = a kakukknak a...) 'kakukkvirág', illetve a német megfelelője alapján. A német R. *Gauchblume* neve ugyanis, mely már Méliusnál szerepel (l. fent i. h.), ugyanezt jelenti, mert a kakukk régi német neve *Gauch*. (De szó szerint azonos a mai ném. *Kuckucksblume* növénynév is, melynek összesen 43 jelentése van [M. 313]). A román népnyelvben általában *breabăn* a neve, de emellett használatos a *pana cucului* 'Anemona nemorosa' (Péntek–Szabó 174) is, illetve a *floreacucului* 'Lychnis flos cuculi' (DRM. 299), mely nyilván tükörfefejezés. Egyéb idegen nyelvi megfelelői a fr. *fleur de coucou* és az ol. *fiore cuculo* (Mollay 129), a. *cuckoo-flower*

(TESz. 2: 314), or. *kukuskin*, blg. *kukuvicsa opáska* (LWb. C0008). A kínaiak az Azálea csoporthoz tartozó kerti virágfajokat nevezik *tu-csüannak* (Kósa–Varga 44), azaz 'kakukkvirágnak', mert a legenda szerint az örökké síró kakukk vércseppjeiből sarjadtak.

A *kazuár* madárnév, egy pulykanagyságú, a strucc rokonságába tartozó madár neve. Tompa dobszólóhoz hasonló hangját gyakran hallani az őserdőben. Új-Guinea szigetein a bennszülöttek szelidített kazuárt is tartanak a pecsenyéje miatt. *Casuarus*: lapos mellű futómadár.

kazuárbokor J: Ephedra (Pallas 10: 302). R. 1895: ua. (uo.). Gallya elágazó, hasonlít a kazuármadár tollához. Tudományos elnevezése antik növénynév; vö. lat. *ephedra* 'anabasis' (Plinius 16: 36), mely a görög *ephédron* = *híppouris* (Dioscorides) elnevezés átvétele (< gör. *epí* = rá, rajta és *hédra* = ülés).

kazuárfa J: Casuarina (P. 139). R. 1895: ua. (Pallas 10: 302). Az egzotikus *Casuarina* magyarítását – a reformkori nyelvújítás szellemében – Barra István kísérelte meg 1841-ben Növénytan c. könyvében, aki a *sírbú* nevet javasolta. Hiába, elnevezése nem tört be a botanika kézikönyveibe és persze a köznyelvbe sem. A *kengurufa* társneve, a *kazuárfa* a latin elnevezéssel együtt az egzotikus madár nevével alakult, és a közös élőhelyre utaló növénynév. A fa virgácsos ágacskáit hasonlítják a kazuár tollaihoz. Német neve is *Kasuarine* (Genaust 133). A *Casuarina* szó maláj eredetű, vö. *pohon kasawari*, mely az indonéz *pohon* 'fa' és *kasawari* 'kazuár' (uo.) szavak átvétele. A kemény, tartós fára utal a növény *vasfa* (Pallas 10: 302), valamint a fa piros színére a *marhahúsfa* (uo.) társneve.

A *Viburnum opulus* (*kányabangita*, *kányacseresnye*, *kányabegye*, *kányafa*) piros gyümölcse a *kányabogyó*, a madár szívesen eszi. Sok tájnyelvi elnevezésben a *génye*, *gánya* alak található, ami a szláv *kalina* átvétele, melyet a német is átvett, vö. *Kalinkenbeerstrauch*, *Kalinkeholz* 'Viburnum opulus' (AFE. 1572). A nép a *kánya* madárnevet kereste a növénynevekben, a madárneves előtag tulajdonképpen a növény szláv *kalina* nevének népetimológias átalakításának az eredménye.

kányabangita J: Viburnum opulus (PE. 174). R. 1807: ua. (MFüvK. 211). Mérges, piros bogyójú növény. A madárnévvel képzett szóösszetétel *bangita* utótagja 1793-ban bukkan föl a magyar írásbeliségben (Földi 50), és származékszó lehet: a N. *bangá* 'bogyó' (Kassai 1: 249) kicsinyítő képzős alakja. Eszerint a *bangita* a növény jellegzetes, piros bogyótermését jelölhette.

kányabegye J: (Hegyalja) kányabangita (MNöv. 94). R. 1664: *kánia bögye* (Lippay: Psoni kert. 1: 109). N. ÚMTsz. 3: 78: Csallóköz | MNy. 56: 402: Vas m. Összetartozik a következő névvel, annak csak alakváltozata a madár begyére utalva, hiszen a növény bogyója kedves csemegéje ennek a madárnak. Ide tartozik a **kányabogyó** J: 1. fekete csucor; 2. kányabangita (MNöv. 94) alakváltozat is. R. 1803: N. *kánya-bulyu* 'Viburnum opulus' (Tállya) (Kitaibel 166), 1831: Kreszn. 1: 197. N. MNöv. 94: Hegyalja, Heves, Baranya | ÚMTsz. 3: 78: Noszlop.

kányaborsó J: kaszanyügbükköny (MNöv. 94). R. 1881: N. *kányo borsó* (Sopron és Vas m.) 'Vicia faj' (Nyr. 10: 332). *Kaszanyügnék* azért nevezik, mert a sűrű, erős szárok lefékezik a kaszát.

kányabubucsfa N: ÚMTsz. 3: 78: Nagyváty 'Ligustrum vulgare'. A kányán kívül a fácánnak is kedvelt elesége a fagyal bogyója. Az elnevezés alakváltozata a termésre utaló nyelvjárási *kányabogyafa* (MNöv. 56).

kányacseresznye J: (Dunántúl) *Viburnum opulus* (MNöv. 94). N. OrmSz. 276 | ÚMTsz. 3: 78: Kálmáncsa, Pölöskefő, Kőszeg-Hegyalja | Herman.Pászt. 668: Somogy m. | Molnár 1987: 355: Szeged | NyIrK. 9: 323: Siklód-Şiclod 'a vadbodza pirosbogyós termése'. Az előtag arra utal, hogy a gyümölcsöt szívesen csipegeti a madár, a *cseresznye* utótag pedig a *Viburnum opulus* gyümölcsének gömbölyű alakjára, piros színére vonatkozik.

kányafa J: *Viburnum opulus* (MNöv. 94). R. 1425: *kalnabokor* (OkI Sz.), 1500 k.: *galnaffa* 'de genestra: rekethyeffa' (StrassbGl.). N. Pallas uo.: *gányafa*, *gényefa* 'ua.' | SzegSz. 1: 682 | Ethn. 3: 57: Vas m. Sorok | Nyr. 18: 278: Baranya m. Csúza | MNY. 56: 402: Győr m. Ásvány, Vének, Vág mell. | ErdL. 23: 366: Nógrád | MTsz.: Székelyföld | Nyr. 37: 376: Brassó m. Tatrang | Kovács 32: Szigetköz. A *gényefa* kétségtelenül csak magashangú alakja a *gányafa*, *gányo* névnek. Beke Ödön véleménye az (Vasi Szeml. 1936/3–4: 9), hogy a névnek a madárnévhez nincs köze. Ezt az bizonyítja, hogy például a Brassó megyei Tatrangon *kálnofa* 'V. Opulus' elnevezés használatos, mely „legközelebb áll szláv eredetijéhez: *kalina*.” (A szlovák és cseh *kalina* növénynévre Sándor I. már 1808-ban fölhívja a figyelmet [Sokféle. Bécs. 12: 59].) Beke azonban később (Nyr. 63: 87) már azt írja, hogy a *madár-cseresznye*, *eb-szőlő*, *kánya-bogyó* stb. madár nevű bogyók analógiájára a *kálna-bogyóból* népetimológiával lett *kánya-* stb. A madárnévhez a növénynévnek tehát népetimológiai köze mindenképpen van, vö. az összes többi, *kánya* névvel alkotott elnevezést.

A *kalinka-fa* 'Viburnum opulus' (R. 1797: Grossinger 129) külön átvétel: < szláv *kalinka* (SzIJs. 179). A *kányafa* termésének Hegyalján a *kányabogyó* és *kányabegye* (Kassai 3: 101) nevet adták, lásd ott. A szótörténet azt mutatja, hogy a szlávból kölcsönzött eredeti *gálna*, *kálna* alak mintegy száz évvel később már *kánya* alakban is föltűnik a magyar írásbeliségben. A szóföldrajz szerint is a különböző tájnyelvi nevekben tovább tart az eredeti, és a népetimológiai alakulat egyidejű megléte. A r. *călin* 'kányabangita', *călină* 'ennek bogyója' (TESz. 1: 1020) szintén szláv eredetű.

kányafű J: *Rorippa amphibia* (VN. 32). R. 1425: *kálna* 'Sorbus aucuparia' (OkI Sz.), 1576: SzIJs. 178, 1583: Atrebat 3. Tavaszi salátának használják, egészséges takarmány is. Az előtag összetartozik a szláv *kalina*; blg. *kalina* 'Punica granatum, Sorbus aucuparia, Viburnum opulus és lantana', szb-hv. *kalina* 'az utóbbi és Ligustrum vulgare', szlk. *kalina* 'ua.', ócseh ua. 'labrusca', ma 'Viburnum opulus, le. ua., ukr. *kalyna* 'ua.', or. *kalina* 'ua.' növénynévből kölcsönzött és a *kányafa* szócikkben felsorolt *gálna*, *kálna* stb. jövevényszóval.

kányagyom J: *Descurainia sophia* (MNöv. 167). R. 1908: ua. 'Sisymbrium officinale' (Zelenyák 52). Az összetett szó *gyom* utótagja [R. 1621: „*gyom*: Gramen, Congeries vilium ... noxiarum herbarum” (MA.), 1664: *gyam* (Lippay: Posoni kert. 1: 41)] csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. csuv. *şum* 'burján, gyom', alt. *yöη* 'fű', bar. *yöη* 'a szántásnál felvetett fücsomó' (TESz. 1: 1132).

kányaharangvirág J: *Campanula rapunculoides* (EV. 60). A latin névben a *Campanula* (< lat. c. = 'harangocska') előtag utal a virág formájára. Német neve is *Glockenblume* (PbF. 119), azaz 'harangvirág'. Bókoló virágfürtjén a virágok nagyjából egy oldalra néznek, fürtje „oldalra konyul”, régi neve is *kónya csengettyűke*. A madárnévvel alkotott növénynév az utóbbi elnevezés tanúsága szerint népetimológiai alakulat.

kányahunyor J: *Veratrum nigrum* (MF. 164). N. Ethn. 5: 37: *kánya humor* (Katafa vid. Vas m.). Az összetett szó *hunyor* (R. 1395 k.: „polípodia: *humior*” [BesztSzj. 380], 1405 k.: *hunior* [SchlSzj. 886]) utótagja magyar fejleményű növénynév, a *hunyn* ige családjába tartozik. A jelölt növények altató hatásuk okán kaphatták a *hunyor* nevet.

kányakarom J: *Viola declinata* (Havasi virágok. Bp., 1974. 36). Erdélyben, Máramaros havasi rétjein, legelőin gyakori bennszülött, indákat hajtó növény az erdélyi árvácska, 1000–2000 méter magasságban. Mélyen szeldelt pálhalevelei miatt *kányakarom*nak hívja az erdélyi nép.

kányakörme J: 1. kapcsos korpafű; 2. bürökgémorr (MNöv. 94). N. ÚMTsz. 3: 79: Farkasfa, Kk.halas | SzlavSz. 2: 19 | FöldrKözl. 22: 74: Balaton melléke. Szintén külső hasonlóságon alapuló alakfestő elnevezés.

kányavirág J: lila erdei virág (ÚMTsz. 3: 80). N: NéprÉrt. 33: ua. (Cserszeg-tomaj) 'ua.'

kányazsázsa J: *Diplotaxis* (MFV. 3: 294). Társnevei: *kétsormag*, *németfű* (MNöv. 94). A *kétsormag* név a latin *diplotaxis* (< gör. *diploos* = kettős; *taxis* = sor) és a német *Doppelsame* (PbF. 154), azaz 'duplamag' alapján jött létre. A *zsázsa* utótag régi növénynevünk: 1544: „Vöttem spinaczo, *sasa*” (Oklsz.), 1578: *sása fű* 'salátatorma' (Gombocz E.: Bot.Tört. 46), 1664: ua. 'apró, keresztes virágú gyom-, ill. gyógynövény' (Lippay: Posoni kert 2: 20).

kányazsombor J: *Alliaria* (MFV. 3: 378). R. 1790 k.: ua. 'Sophia chirurgorum, Sophienkraut' (Nyr. 85: 211). Az összetett szóban a madárnév előtagra talán a termőhely a magyarázat, hiszen a növény utak mellett, árnyas, bokros helyeken terem, ahol a kányák is fészkelnek. Szára és levele összedörzsölve fokhagyma szagú. Erősen illatos növény voltára utalnak társnevei (kivéve a *bojtfű* társnevét); vö. *fokhagymaszagúfű*, *fokhagymafű*, *hagymalapu*, *hagymaszagú*, *hagymázfű* (MNöv. 94). Latin neve is az *allium* 'fokhagyma' szóból van képezve. Németül is *Knoblauchsrauke* (PbF. 74) a neve. A *zsombor* utótag ismeretlen eredetű, ebben a madárneves összetételben bukkan föl először az írásbeliségben; a népnyelvből kerülhetett a botanika szaknyelvébe.

piros kánya J: *Viburnum opulus* (Gyógysz. 378). Gyergyói tájszó. Frissen szedett termése a *kányabingó*; étvágyjavító, a szárított termés főzete (borogatással, bedörzsöléssel) értágító hatású.

keselyűfű R. 1578: *keselő fű* 'Aquilegia, egilops' (Herbarium 65). Összertartozik a *sasfű*-vel. A latin *aquilegia* (< lat. *aquila* = sas) növénynevet elsőként Hildegard von Bingen említi a XII. században (*ackeleia*, *agleia*). A magyarban Melius fordította *keselyűfű*nek, Szikszainál *gelesztafű*, Lippainál *harangvirág* (a ném. *Glockenblume* alapján). Diószegi új szót keresett az Aquilegának: *tzámoly* (mai N. *csámoly*).

keselyűvirág J: *Aquilegia vulgaris* (MNöv. 76). R. 1911: ua. (Nsz. 160). A keselyűvirág, más néven *harangláb*, *galambvirág*, *gumóvirág* társnevei között is megtaláljuk a *sasfű* (uo.) elnevezést.

kócsagorr J: *Erodium cicutarium* (MNöv. 67). R. 1903: ua. (MVN. 141). A *gémorr*, *gémcsőr*, *gémorrúfű* társneve; ugyanazzal a szemléleti háttérrel keletkezett növénynevünk. A latin *erodium* (< gör. *erodios* = szürkegém, kócsag) alapján keletkezett a német *Reiherschnabel* (PbF. 171), azaz 'kócsagorr (kócsagcsőr)' is.

kócsagtoll J: *Stipa joannis* (pennata) (MNöv. 105). R. 1798: *kótsog-toll-fű* 'Adiantum' (Veszelszki 26). A pusztai árvalányhaj hosszú, pihés szárát hasonlítja a név a kócsag tollaihoz. A puszták, a terméketlen, köves, kopár helyek érdekes füve, a cserkészkalapok díszjele. A növény szép kócsagtollra emlékeztető bokrétája a magyar kalpag bokrétája. Benkőnél *tollúfű*, Diószegiéknél *hajka*. Először Szikszai Fabricius Balázs sárospataki tanár 1590-ben megjelent Nomenclaturájában bukkan föl: *arua leány haia*. Ő még, majd Torkos (1745), Csapó József (1775) és Veszelszki Antal is (1798) páfrányfélét írnak le ezen a néven, a görögök *adiantonját*, a rómaiak *capillus veneris*, azaz *Vénushaj* nevű növényét. Veszelszki azt tanítja róla, hogy az „Adiantum aureum, Capillus Veneris, magyarul Vénus haja, árvalány hajja, németül Frauenhaar; azért nevezik így, mert ha lugban élnek vele, szép vastag haját nevel”. A hajszerű moha és páfrány hajnövesztő szer volt a régiéknél. (Később a szép *capillus Veneris* nevet kapta, melyet magyarra a XVI. században *árvalányhaj*nak fordítottak. Ezt az elnevezést azután 1783-ban Benkő József [NclB.] átruházta a Stipára.) A népnyelvben *lányhaj*.

kolibrivirág J: *Epilobium canum* subsp. *angustifolium* (P. 146). R. 1968: ua. 'Zauschneria californica' (MNöv. 106). Nálunk nem honos növény „műneve”. A németben is ezzel a madárnévvel jelölik a növényt; vö. *Kolibritrompete* (PbF. 484), azaz 'kolibritrombita'.

ölyűrepű R. 1903: ua. 'Pteridium aquilinum' (MVN. 210). A *sasharaszt* társneve. Nyilván régi népnyelvi kifejezés, a Hoffmann–Wagner könyv adata jóval korábbi felbukkanású lehet.

ölyvfű J: *Hieracium* (MNöv. 81). R. 1578: *ölyw fű* 'Hyeracium maius, Cicoria luteum' (Herbarium 75), 1643: Com:Jan. 24, 1706: PPNomH., 1775: Csapó 207, 1783: NclB. 410. A névadási szemléletről lásd Mélius J. Péter magyarázatát (Herbarium 75): „az az oelyw madarnac foeue”, illetve „az oelywc mikor meg vakúlnak, ez foenec levét toeltic a fjemekben”. Persze ez a magyarázat tőle nem azt jelenti, hogy ő a növény névadója. De az ő révén került a magyarba – nyilván fordítással – a *hieracium* (< gör. *hierax* = héja) alapján keletkezett ném. *Habichtskraut* (PbF. 216) tulajdonképpen 'héjafű' mintájára a név. Csapó idézete (207) szintén azt bizonyítja, hogy az elnevezés sokkal régebbi, már az ókorban említik a madár nevét ezzel a növényvel kapcsolatban: „Azt jedzette-meg Plinius, hogy az Ölywök az ő homályos szemeiket ez fű zöld levével áztatják, és világosabban látnak”. Az ókori természethistória írója még azt is írta erről a növényről, hogy „ha az ember gyökerét amulettként a nyakán hordja, megtisztul a látása”. A *hölgymál* társnevei az *ölyvfű*n kívül a *héjafű* és a *nyúlfüle* (MNöv. 81).

ölyvharaszt J: *Pteridium aquilinum* (MNöv. 167). R. 1877: ua. (Math. és TermTudKözl. 14: 451). A *sas páfrány* egyik társneve, nevezik még *sasharasztnak*

és szárnyaspáfránynak (MNöv. 167) is. A tudományos elnevezés *pteridium* (< gör. *pteris* = haraszt, páfrány; *-idium* = kicsinyítő) előtagja az *aquilinum* (< lat. *aquila* = sas) utótaggal tulajdonképpen 'sashoz hasonló páfrányocska, harasztocska' jelentésű. Szintén ebből való a ném. *Adlerfarn* 'sasharaszt' tükörszó.

pacsirta-csészeszárny R. 1824: *patsirta tsészeszárny* 'Polygala vulgaris' (Magyarázat IX: 14). Az összetett szó alakfestő *csészeszárny* utótagja nyelvújítás-kori szavunk, Diószegiék szóalkotása. Először a Magyar Fűvész Könyvben bukkan föl a *tsészeszárny* az „új nemi nevek” sorában (355). (*Csésze* szavunkkal a mai botanikai szaknyelv is több alakfestő elnevezést ismer; vö. *csészekóró* 'Solphium perfoliatum', *csészepörc* 'sokmagvúgyom' [P. 66], *csészerojt* 'Tellima grandiflora', *csészetölcsér* 'Moluccela' [uo. 67]).

pacsirtafenyő J: *Larix decidua* (MNöv. 207). R. 1911: ua. 'Pinus larix' (Nsz. 224). A *vörösfenyő* egyéb társnevei mindenekelőtt a *picsirkefenyő*, továbbá a *mannafenyő*, *rozmaringlefenyő*, *szentilonafenyő*, *németostor* (uo.). A *pacsirtafenyő* elnevezés minden bizonnyal a *picsirkefenyő*ből keletkezett népetimológias átalakítás útján.

pacsirtafű J: *Polygala* (P. 198). R. 1807: MFűvK. 289, 1824: Magyarázat IX: 14), 1836: Kassai 5: 79). N. Nyárády 70: Marosv.h. | Gyógysz. 377: Gyergyó | Gyógyn. 32: Csíkszereda. Nevezik *pacsirtaszárnynak* és *pacsirtavirágnak* is, egyéb társnevei: *csészeszárny*, *keresztfű*, *tejhozófű* (MNöv. 146). A nemzetség tudományos neve a *Polygala* az ógörög nyelvből származik, és 'sok tej' jelentésű. Antik növénynév; vö. lat. *polygala* (Plinius 17: 121), mely a gör. *polygalon* (Dioscorides) átvétele (< gör. *polys* = sok, *számos* és *gála* = tej). Az ókorban ugyanis úgy hitték, hogy azok a tehenek, amelyek sok pacsirtafüvet legelnek, több tejet adnak.

pacsirtafű-sulyoktáska J: *Aethionema polygaloides* (P. 229). A tudományos név előtagja a gör. *aethes* 'szokatlan' és a gör. *nema* 'fonal' szavak összetétele. Német *Steintäschel* (PbF. 68) neve is *-táska* utótagú.

pacsirtagomba J: *Psalliota*. R. 1794: *patsirta gomba* (TESz. 1: 536). N. Nyr. 29: 334: Érmellék | Nyr. 34: 189: Gyergyó | Nyr. 43: 142: Nyitra m. Itt a szláv eredetű csiperkegomba *pecérke*, *pecsérke*, *pecérkegomba* (MNY. 56: 477), *cseperka*, *csepirke*, *csipirka*, *picsírke*, *picsirtagomba* (ÚMTsz.) alakjaiból való átalakítással állunk szemben, hangátvetéssel, hangrendi átcsapással. A nagyszámú alakváltozat létrejöttében éppen ez a *pacsirtagomba* népetimológia is közrejátszhatott, mely bizonyára összefügg a faj *Petserti-gomba* (Molnár 1987: 310) (> *patsirta* uo.) elnevezésével.

pacsirtalián J: *Securidaca* (P. 198). Szaknyelvi terminus. Az összetétel *lián* utótagja, az Antillákon beszélt franciában keletkezett, és terjedt el vándorszóként számos nyelvbe; vö. a. *liana*, *liane*, ném. *Liane*, fr. *liane*, ol. *liana*, or. *liána* stb. (TESz. 2: 765).

pacsirtavirág J: 1. pacsirtafű; 2. (Debrecen) egyhajúvirág (MNöv. 146). R. 1783: *patsirta virág* 'Polygala vulgaris' (NclB. 400), 1843: Bugát 333. N. Nyárády 70: Marosvásárhely | NyÍrK. 34: 40: Erdély. A *pacsirtafű* hasonneve. Benkő József révén került a növénytan magyar szaknyelvébe, minden bizonnyal erdélyi etnobotanikai terminus volt. A növény *tejhozófű*, *tejet nevelő fű* társneve a ném. *Milchblume*, *Milchbwurz*, fr. *herbe à lait* 'ua.', *keresztfű* elnevezése pedig a ném. *Kreuzblümlein* 'ua.' (NclB. 401) megfelelője.

papagájcsőr J: *Clianthus puniceus* (P. 201). A növény feltűnő színű koronaleveleire utal.

papagájfa J: *Butea monosperma* (P. 201). Az egzotikus *Malabár-lakkfa* egyik társneve. A trópusi növény e nevét talán az motiválta, hogy ágaira telep-szenek a papagájok. Valószínűbb azonban, hogy az azonos élőhely vagy a színes virág a névadás indítéka.

papagájlevél J: *Alternanthera annoena* (Priszter 130). R. 1974: ua. (Uránia 1: 282). A színes levelű növényt a századforduló idején szőnyegnövénynek és szegélynek ültették, mert fantáziadús és lendületes arabeszkekkel díszített virág-ágyakat lehetett vele létrehozni. Az alakgazdag fajták vörös, sárga, vörös csíkos, skarlát- és karmazsinpiros, fehér, sárga foltos vagy rézvörös levelekkel kerültek piacra. Valószínűleg tükörfordítás eredménye a magyarban, a levelek színességére vonatkozik a ném. *Papagaienblatt* 'ua.' (Genaust 53) elnevezés is.

Az *Alternanthera annoena* hasonneve a *papagájfű* (Surányi 259). R. 1964: ua. (Jankovich O.: Egy- és kétnyári virágok. Bp., 52). Amerika és Ausztrália trópusi részéről került hozzánk, azokon a tájakon az ottani taposott út menti termőhelyek jellegzetes, színgazdag faja. Magyarországon dísznövény.

papagájtoll J: *Amaranthus tricolor* (MNöv. 147). Akár tudományos elnevezése, magyar neve ugyancsak a tarkaság, sokszínűség alapján keletkezett, hatásos színes virágú növényt jelöl. Az *Amaranthus* genusnév magyarázata az, hogy a növény ágas-bogas álfüzérének színe a hervadás után is megmarad. Innen kapta görög nevét, amely 'hervadhatatlan virágot' jelent. Diószegi a *díszparéj* jelölésére „magyarította”: *amarant* nála az *A. caudatus*.

papagájtulipán (Natter 477). R. 1896: *papagáj-tulipánt* 'újabb tulipánfajta, nagy sárga virágú, pirossal sávolt' (Pallas 13: 782). Az összetett szó *tulipán* utótagja nemzetközi vándorszó; vö. ném. R. *Tulipan*, ol. *tulipano*, N. *tulipan*, cs. *tulipán*, szlk. *tulipán*, or. *tjulpán* 'tulipán' (TESz. 3: 999). Mindezek végső forrása a m. *turbán* idegen nyelvi megfelelőinek végső forrásával azonos, és a növény kinyílt virágjának turbánhoz való hasonlósága motiválta a névadást. A *papagájtulipán* a többszínű virágot nyitó tulipánt jelöli, a madárnévvel a színes papagájhoz hasonlítva a virágot.

papagájvirág J: *Strelitzia* (P. 201). R. 1930: *papagályvirág* (Natter 456). N. MNöv. 147: Baja. A magyar elnevezés a német *Papageiblume* (Natter 457) tükörszava. A virág alakja és tarka színe alapján keletkezett. A *madárfejvirág* társnevének a névadás szemléleti alapja a növény még zöld, hosszúkas, kimondottan madár alakú virágkezdeménye, amelynek az aljára – mintegy a madár begyére – visszahajló szára a csőrre emlékeztet. A virág azután a test „hátaból” bújik elő.

A *paradicsommadár-virág* (Priszter 131) a *papagájvirág* hasonneve; a németből – tükörfordítással – átvett szavunk; vö. ném. *Paradiesvogelblume* 'ua.' (Genaust 614). A *Streilitzia reginae* neve a *pelikánvirág* (MNöv. 147).

paradicsommadár J: *Poinciana* (MNöv. 148). Nálunk nem honos, egzotikus növény neve, mely gazdag, a madárhoz hasonló színezetű.

paradicsommadár-cserje J: *Caesalpinia gilliesii* (Priszter 131). Szintén egzotikus, Dél-Amerikában honos növény, mint német *Brasilienholz* (PbF. 117) neve mutatja.

pintycsőrűmoha J: *Brachythecium* (MFV. 1: 486). Nevének az a magyarázata, hogy spóratokja vaskos, hajlott, rövid kúpos fedőjű. Ennek van pintycsőr-szerű alakja. Erre a fedeles spóratokra utal a lat. *Brachythecium* (< gör. *brachys* = rövid; *thékion* = kis tartály) genusnév is.

pintyő J: 1. *Cymbalaria muralis* = zsidószakáll; 2. gyújtóványfű (MNöv. 153). R. 1813: *aranyevő pintyő* 'Antirrhinum majus' (OrvF. 366, 382). N. uo.: *kőfali pintyő* 'Cymbalaria muralis'. Diószegi a „Népközt forgó magyar nevezetek” között említett *borjúorr* (uo. 366), illetve az *orvosfű* (uo. 382) helyett javasolta a „Megállított nevek” közé az *Antirrhinum majus* jelölésére az *aranyevő pintyő* elnevezést. Valószínűleg a növénynevként szokatlan, ám nem páratlan, cselekvést kifejező előtag miatt idegenkedtek a későbbi szerzők ettől; a név így nem bukkan fel többé.

pirókfa J: *Viburnum opulus* (MNöv. 94). R. 1911: ua. (Nsz. 240). A *kányabangita* egyik tájnyelvi elnevezése a sok közül. A *pirók* madárnév származékszó: a *pirít*, *pirul*, *pirongat*, *piros* stb. szócsalád tövéből jött létre. A hím vöröses tollazata alapján jött létre a madárnév. Egyik faja Kiss Jenő könyvében *rózsáspirók*, *rózsapirók*, és ilyen a *karmazsin pirók*, ném. *Karmingimpel*, a. *rosefinch* (KMad. 312) jelzője is; nyilván a kányabangita termésének színe motiválta a *pirókfa* elnevezést.

rigópohár J: *Cypripedium calceolus* (MNöv. 32). R. 1783: ua. (NclB. 421), 1807: MFüvK. 385, 1832: Kreszn. 2: 159, 1835: Kassai 4: 63. A névadás szemléleti háttere az, hogy 5 cm átmérőjű virágának ajaka sárga (l. *sárga pohárvirág* nevét is), melyben az esővíz meggyűlik. Hasonló névadási szemléleten alapul tudományos neve is. *Cypripedium* (< gör. *kypris* = a Cipruson különösen tisztelt Aphrodite neve; *pedilon* = szandál, cipő), azaz 'Kypris cipője'. Itt az ajak cipő alakú a név szerint. Diószeginek valamilyen okból (talán mert állatneves összetétel) nem tetszett a *rigópohár*, helyette a *tarka tzipőtzím* elnevezést javasolta (OrvF. 385). Szerencsére a későbbi szakírók nem szívlelték meg a tanácsot.

rigószegfű J: *Moenchia mantica* (MNöv. 162). Kaszálókon és hegyi réteken élő gyomnövény neve. A német 'rigóvirág' más növényt jelöl: *Drosselblume* 'Galanthus niv.' (M. 94).

rigótők J: *Ranunculus ficaria* (MF. 371). R. 1838: *rigó-tők* 'paptők' (Tsz. 316). N. MTsz. 2: 291: Székelyföld, Erdővidék 'galambtojás alakú virágot termő tavaszi erdei növény'. A növény virágának alakja a névadás motivációja.

Az alább felsorolt, a *sas* állatnévvel alkotott növénynevek csaknem mindegyikének tudományos fajneve a latin *aquila* 'sas' szóból keletkezett. Ez azután a magyar elnevezésekben is megjelenik.

sasfa J: *Aquilaria malaccensis* (P. 224). R. 1966: ua. 'Aquilaria = paradicsomfa' (MNöv. 167).

A latin elnevezés az *aquila* 'sas' madárnévből van képezve. A magyar név valószínűleg közvetítéssel került át, a ném. *Adlerholzbaum* 'ua.' (Genaust 71) átvétele. Az *Aquila malaccensis* faanyaga az aloefa, melyet a kereskedelemben a ném. *Adlerholz* (uo.) szóval is jelölnek, mégpedig a fafajta előnyös, kiváló tulajdonságai miatt.

sasfű J: *Aquilegia vulgaris* (MNöv. 76). R. XVI. sz. első fele: *sas fűw* 'Ciperus' (Herbolarium). N. Nyr. 97: 340: Veszprém, Somló vid. A mai tudományos *Aquilegia* név először Hildegard von Bingennél bukkan föl a XII. században (*ackeleia*, *agleia*). Melius 1578-ban magyarra *keselyűfű*-nek fordította. A közönséges harangláb népnyelvi elnevezésében a *sas* előtag a virág sarkantyújára utal, mely hasonlatos a sas karmaihoz. Természetesen több növénynek is ilyen a virág-sarkantyúja, például a *Calendula officinalis* neve is *körömvirág*, sőt *sasköröm*. A debreceni fűvészkönyv szerzőpárosa szintén alakfestő szót javasolt a *sasfű* helyett: *harang tázamoly* (MFűvK. 386). Tükörszó a románban a *iarba-vulturului*, a *vulturică* 'Hieracium umbellatum' (DRM. 2: 772) (*vultur* = sas), illetve a németben is, vö. *Adlerkraut* 'Impatiens bals.' (M. 1) (*Adler* = sas). Az *Aquilegia* vulg. német neve *Adlerblume* (M. 1), azaz 'sasvirág'.

A sasfű hasonneve a *saskeselyűfű* (Nsz. 272), R. 1683: *sas keselyű fű* 'ua.' (Nyr. 40: 113).

sasköröm N. Zelnik 14: ua. (Pusztina) 'Calendula officinalis' | Gyógysz. 374: Gyergyó | MNy. 23: 263: Magyarlapád. Erdélyi és moldvai csángó növény-név. A *Calendula off.* szaknyelvi neve is *körömvirág*. A sas karmaihoz hasonló a virág sarkantyúja. Szőlőnévként is használatos a *sasköröm* (Kozma 397), melyet valószínűleg a kocsány formája miatt neveznek így.

saspáfrány J: *Pteridium aquilinum* (MNöv. 167). **sasharaszt** J: *Pteridium aquilinum* (MNöv. 167). R. 1911: ua. (Nsz. 271). Társneve az *ölyvharaszt*, ill. *szárnyaspáfrány* (uo.). Idegen nyelvi megfelelőire vö. ném. *Adlerfarn*, szlk. *papradie orličie*, cs. *hasivka orličí*, le. *orlica pospolita*, or. *orljak obüknovennij* 'ua.' (Weeds 1363). A németben ezt a növényt nevezik *Adlerwurz*-nak is (M. 1), azaz 'sasgyökérnek'. Ezek a latin névre vezethetők vissza, a *pteridium* (< gör. *ptēris* = páfrány, haraszt; *-idium*: kicsinyítő) *aquilinum* (< lat. *aquila* = sas; *aquilinus* = sashoz hasonló) tükörszó. A legnagyobb termetű páfrányunk, 30–100 cm magas. A névadás alapja az alsó levélkocsány jellegzetes alakja.

saspálma J: *Thrynax* (MNöv. 167). Magyarországon nem honos növény szaknyelvi „műneve”. A madárnévvel képzett összetett szó *pálma* utótagja 1416-tól adatható a magyar írásbeliségben 'meleg égövi fa' jelentéssel. Nyelvünkben latin eredetű, a lat. *palma* 'nyitott kéz, tenyér; pálmafa, datolya' (TESz. 3: 74) átvétele (> ném. *Palme*, a. *palm*, fr. *palme*). A latin szó pedig a görögből származik, az elnevezés a fa legyezőszerű levélzetén alapul, mely a nyitott tenyérhez hasonlítható.

sármányvirág J: *Sideritis montana* (MFV. 3: 69). R. 1911: *sármány virág* 'ua.' (Nsz. 269). A madárnévvel képzett növény-név az apró, sárga virágra is utal, hiszen a madárnév keletkezésének szemléleti háttere szintén a jelölt, pintyek családjába tartozó *Emberiza* sárga foltja (*sár* 'sárga' + *mál* 'mell'). A növény társnevei a *hegyiforrasztófű*, *babonafű* és a *parlagvirág* (MNöv. 167). *Forrasztófű* neve a *Sideritis* elnevezéssel függ össze, mely régi görög növény-név, és a *sideros* 'vas' szóból van képezve. Ennek az a magyarázata, hogy gyógyítóeszköznek használták a növényt vas(fegyver) ütötte sebekre. Német neve is *Gliedkraut* (PbF. 411), azaz '(test)részfű, (vég)tagfű'.

seregélylábú körte R. 1901: N. *seregelábú körte* (Baranya m., Gilvánfa) (Nyr. 30: 348).

seregélyszeder J: *Rubus caesius* (P. 235). R. 1807: *seregély szederj* 'Rubus fruticosus' (MFűvK. 304). N. Bokor K.: Vadon termő... (Bukarest, 1963) 150: Erdély. A *hamvasszedernék* ez a társneve valószínűleg arra utal, hogy a seregély kedvelt eledele ez a gyümölcs. Ahol pedig ez a madár megjelenik, ott nem sok marad az embernek; különösen a szőlőkben tud – ősszel óriási csapatokba verődve – mérhetetlen károkat okozni. Nem is annyira azzal, amit megeszik, hanem azzal, hogy a fürtöt a levegőből, karmos lábaival meg-megkapaszkodva csipegeti. Így egy-egy szőlőszem elfogyasztásakor több tucat bogyót feltép, melyek azután rövid időn belül elrothadnak. Sőt, a különösen érett szemeket lábaival, szárnyaival le is szakítja, és a földre pergeti. Érdekes a szeder színére utaló tudományos név, a *Rubus* (< lat. *ruber* = piros; *caesius* = kékesszürke, kékeszöld).

sólyomalma R. 1901: N. ua. (Erdély, Kézdivásárhely) (Nyr. 30: 351).

sólyomcsemege J: *Trapa natans*. R. 1792: *sólyom* (Váli 186). N. KertLap. 17: 244: Nagykőrös 'vízi dió, vízi gesztenye'. A növény *sulyom* nevéből való népetimológias átalakítás eredménye ez az elnevezés. Egyszeri előfordulása, idegen nyelvi párhuzama nincs, a német *Falken* (< *Falke* 'sólyom') ugyan növénynévként is szerepel: 'Pelargonium' (M. 115), de ennek a magyar növénynévhez aligha lehet köze.

struccfarkfű J: *Restio* (P. 241). A *szittyópázsit* egyik társneve, alakfestő.

struccharaszt J: *Matteuccia struthiopteris* (MNöv. 171). R. 1877: *struczharaszt* 'Onoclea' (Math. és TermTudKözl. 14: 451). A lat. *struthiopteris* (< gör. *strouthos* = strucc; *pteris* 'páfrány, haraszt') név tükörfordítása a ném. *Straußfarn* 'ua.' (Genaust 370), *Straußenfarn* (uo. 616) szóval együtt. A magas, díszes növény másfél méteres, meredek tölcser alakú csokorban fejlődő leveleit hasonlítják a névvel a strucc faroktollaihoz. Összetartozik a *struccpáfrány* (P. 229) elnevezéssel. R. 1966: ua. 1. *Matteuccia struthiopteris*; 2. *hölgypáfrány* = *Athyrium filix-femina* (MNöv. 171, 81).

strucctollas ozmund J: *Onoclea* (Nsz. 286). R. 1807: *strucctollfű, strucctollas ozmund* (MFűvK. 362). Cserey Diószegiék régi, nyilván a „deákból lágyított” elnevezését vette föl Növényyszótárába. Rajta kívül ez a szóalkotás senkinek sem nyerte meg a tetszését.

strucctollmoha J: *Ptilium cristacastrensis* (MNöv. 171). Erőteljes, föltűnő megjelenésű moha. Tudományos elnevezésében a *ptilium* a gör. *ptilon* 'toll' szóból van képezve. A motiváció az, hogy a mohafaj oldalágai egy síkban, fésűsen helyezkednek el, csúcsuk kissé visszahajló; a növény thallusa strucctollszerű. Német *Federmoss* (Genaust 516), azaz 'tollmoha' neve is erre utal.

szarkaláb R. 1845: ua. 'fejér szőlőfajta' (BVO. 107). Egykori, még a filoxé-ravész előtti, mára kipusztult borszőlőfajta alakfestő neve Baranyában.

szarkaláb J: 1. *Delphinium* (MVN. 109); 2. *Consolida regalis* (MNöv. 175). R. 1570 k.: *Zarka lab fw* (Ars Medica 37), 1578: Herbarium 65, 1590: SzikszF. 11, 1596: KamHerb. 399C. A későbbi századokban szinte valamennyi fűvészkönyvben, szótárban és lexikonban felbukkan a madárneves összetétel. A népnyelvben szintén használatos, a történelmi Magyarországszág számos vidékéről adatolható; Nyárády 38: Marosv.h. | Gyógysz. 375: Gyergyó | Nép és Nyelv 1943: 139: Szeged, Nagyszéksóstó, Szeged-Alsótanya | MNy. 39: 254: Kürt | Péntek–Szabó 222: Méra,

Mogyorókereke, Mákó, Magyarvalkó, Nyárszó, Kiskapus, Gyerőmonostor, Magyar-fenes, Nádasdaróc, Sztána, Türe, Vista, Váralmás, Zsobok | Kótyuk 82: Kárpátalja, Rát | SzegFüz. 2: 158: Szucság, Kolozsvár | Ethn. 3: 60: Csallóköz, Somogy m. | NyIrK. 1: 155: Szilágyság: Tasnád, Zsibó; Érckőrös; Bihar: Sólyom | NéprÉrt. 33: 240: Cserszegtomaj | Herman:Pászt. 684: Felsőtárkány | BotKözl. 64/1: 25: Kalotaszeg | ToNyj. 59: Torda. A kalotaszegi adatnál *'Nigella damascena'* jelentéssel valószínűleg – a bizonytalan ismeret eredményeképpen – névtévesztés áll fenn. A *farkasfog*, *kakastaréj* stb. növénynevekhez hasonlóan a *szarkaláb* szóösszetétel is megvolt már a nyelvben, csak nem botanikai jelentésben. Az a névadás szemléleti alapja, hogy a növény virágainak takarója 5 kék színű csészeleveléből és 2 sziromból áll, melyek közül a felső egyenes sarkantyút visel. Ez a szarka lábának sarkantyújához hasonlatos; vö. az 1643-ból (Com:Jan. 24) való *'farkantyú taraj'* értelmezéssel. A *szarkaláb* már Szikszainál *szarka lab auag' sarkantyutaray*, innen vette át Szenczi Molnár Albert. Lippaynál *sárga szarkaláb avagy vitézi sarkantyú*, Benkőnél *kerti sarkantyú*, Pápai Páriznál *sarkantyú virág*, Veszelszkinél *vitéz sarkantyú virág*, Diószegiéknél *sarkantyúka*. A párta sarkantyúja a szintén színes csésze sarkantyújába van bújtatva. Erre utalnak *dalisarkantyú*, *mezeisarkantyú*, *sarkantyúfü*, *sarkantyútaraj*, *sarkasvirág* (MNöv. 175), N. *sarkantyú* (Balaton mell.) (FöldrKözl. 2: 73), *szorkonytyuvirág* (Moldva, Bogdánfalva) (MNy. 29: 320), *kéksarkantyú*, *danisarkantyú* (NyIrK. 34: 40), *sorkantyúvirág* (Nagybacon) (Nyr. 45: 104), *kéksarkantyúvirág* (Csíkszereda) (Gyógyn. 37) hasonnevei is.

A növény *szarka* állatnévvel alkotott hasonló szemléletű nevei más nyelvekben a fr. *pied alouette*, cs. R. *stračka* 'ua.' (KamHerb. 399C), mai cs. *ostrozka stracka* 'Consolida regalis' (Weeds 457). A latin elnevezés azzal van összefüggésben, hogy a *Delphinium consolida* gyógynövény, melyet sebek összeforrasztására használtak. A középkori fűvészek ezért „*consolidá*”-nak emlegették. Gyergyóban a frissen tépett virágokkal csillapították a mezei munka során keletkezett seb vérzését. A szembetegségben szenvedők régen Szent Ottilia pártfogásáért könyörögtek. A *szarkaláb* virágából koszorút fontak a szemfájósoknak, innen a *Szent Ottilia füve* elnevezés. Jellegzetes sarkantyús virága alapján a növény a lovagiaság és becsület szimbóluma volt. Német neve is *Rittersporn*, a franciák pedig *éperon de chevalier*nek is nevezik.

szarkatövis R. 1604: *szarkatövis* 'Cynosbaton' (MA.). N. Gyógyn. 8: Csíkszereda. Szúrós, tüskés növény voltára utal a lat. *Cynosbaton* (< gör. *kynos* = a kutyaé; *batos* = szeder). A régi görög növénynév azonban nem a szeder neve volt, hanem egy szintén tüskés növényé: *kynobatos* 'Rosa sempervirens' (PbF. 143). Hasonló növényt jelöl az Erdélyben ma is használatos etnobotanikai *szarkatövis* név, mely alatt ott ma a csipkerózsát értik.

szarkavirág J. *Verbascum phoeniceum* (MNöv. 175). N. Nép és Nyelv 1943: 139: Kiskundorozsma | SzegFüz. 2: 158: Szászfenes, Szászlóna, Méra, 294: Vista | NyIrK. 34: 39: Erdély. A *lila ökörfarkkóró* Békés megyei és erdélyi tájszava. A lepellevél külsejét díszítő három lila csík valóban hasonlít a szarka lábához. Békésben *járás virágnak* is nevezik. A többi növény *szarkavirág* neve is metaforikus, valamely növényi rész emlékeztet a madár lábához.

erdei szárcsa J: *Hedera helix*; *Hedera arborea* (Zelenyák 15). R. 1908: ua. (uo.). A *borostyán* társneve; a névadás szemléleti alapja a növény bogyótermése, amely fekete, mint e madár tollazata.

szárcsafű J: 1. *Smilax*; 2. *Potamogeton natans* (MNöv. 175). R. 1698–1703: *szárcsa* (MedBorb. 168), 1766: Mátyus 446, 1775: Csapó 240, 1780: *Phytologicon* 94. Csapó idegen (szárcsa)tollakkal ékeskedik, amikor azt írja: „melly füvet én nevezek így leg-elsőben, álló tókban, mocsárban terem”. Mint a szótörténet mutatja, már korábbi forrásokban is felbukkan a név. N. TermTudKözl. 1896: 452: Balaton melléke. A vízimadár neve úgy kerül a botanikai terminológiába, mint ugyanennek az állóvizekben, és mocsarakban tenyésző növénynek az *uszányfű*, *békatutaj*, *békauszányfű* neve, amely szintén arra utal, hogy a növény felső, víz színén úszó levelein ezek az állatok megpihenhetnek. Különösen a *szárcsatartófű* (Nsz. 290) és a *szárcsatartó uszány* (Zelenyák 120) név utal erre kifejezően. Mint Csapó a növényt leírja: „a’ sártsa-fű álló tókban és mocsárokbán terem, tsak a’ teteje vagy-is kalász módra álló kereszt formájú virágotskák látszanak-ki a’ vízből; a’ levelei víz szint és alatt-is usznak” (240). A r. R. *sartse* ’ua.’ (NomVeg. 430) nyilván a magyarból való átvétel (volt, mai forrásokban nem található).

Társneve a *szasszaparilla*. Amikor a spanyol felfedezők az árulkodó nevű növény karibi változatát elhozták Európába, a tövises (*zarza*), kisméretű (*illa*) kúszónövényt (*parra*), mely üstökösként tűnt föl a növényi gyógyítás egén, többek közt a vérbaj vélelmezett ellenszerévé vált.

szárcsagyökér J: *Smilax* (MNöv. 175). R. 1682: *szárcsa gyöker* (Történeti Lapok 1: 319), 1690: PP.PaxCorp. 282, 1741: Cserei Mihály jegyzők, in: Tört. Tár. 1903: 558. Tulajdonképpen gyógyszernév, a *Smilax* liliumfélének a gyökere, mely *sarsaparilla*, *sassaparilla* néven szerepel a kereskedelembe. Az összetett magyar növénynév *szárcsa* előtagja minden valószínűség szerint népetimológiai alakulat. A Pápai Páriz-féle Pax Corporis c. orvosi munka *sársa* adata világosan mutatja ezt, különösen, ha a *Salsaparilla*, *Sassaparilla* r-es *Sarsaparilla* (Benkő Józsefnél in NclB.) alakváltozatát vesszük figyelembe.

A *szárcsalián* (P. 233) a *szárcsagyökér* hasonneve. A *lián* utótag az Antillákon beszélt franciában keletkezett és vált vándorszóvá. Trópusi kúszónövényt jelölt eredetileg a szó.

szárcsauszárny J: *Potamogeton natans* (Nsz. 290). A névadási szemlélet ugyanaz volt, mint a *szárcsafű*, *szárcsatartófű* elnevezéseknél, l. ott.

túzoktalpfű R. 1807: ua. (MFűvK. 362), *túzoktalpú perkáta* ’*Ipomoea Nil*; *P. Convolvulus Nil* (uo. 163). Diószegiék névalkotása; a debreceni füvészkönyvben fölbukkanó elnevezés hapax. Latin értelmezése hibás, helyesen *Convolvulus*, mely antik növénynév, már Pliniusnál olvasható (12: 24), a *Calystegia sepium* nevéként.

varjúbab J: *Sedum maximum* (MNöv. 25). R. 1783: *varju bab* ’*Sedum telephium*’ (NclB. 368), 1807: MFűvK. 364, 1832: Kreszn. 2: 308, 1833: Kassai 1: 223. A név utótagjának magyarázata az, hogy a növény levelei hasonlatosak a babéhoz. Hasonnevei is a levél alakját írják le, vö. *bablevelű varjúháj*, *bablevelűfű* (MNöv. 25). Benkő József minden bizonnyal a *Sedum*-nak egy erdélyi etnobotanikai terminusát szerepelteti „Fűszeres nevezeti” között. Noha Diószegi nem

volt elégedett a *varjúbab* névvel, az állatneves összetételeket ki akarta szorítani a magyar botanikai szaknyelvből, és a „növények megállított Nevei” sorába a *bablevelű szaka* elnevezést javasolta (OrvF.), a későbbi fűvészeti és szótári munkák szintén megőrizték a *varjúbab* elnevezést.

varjúbenge J: *Rhamnus catharticus* (Rápóti–Romvári: Gyógyító növények. Bp. 1966. 166). R. 1807: *varjútöviss benge* 'ua.' (MFüvK. 178). Hasonneve a *ku-tyabenge*. Magas tövises cserje, a bengefélék családjába tartozik. A *benge* utótagja talán a N. *banga* 'bogyó' szóval függ össze; ebben az esetben a *varjúbenge* a *varjúbogyó*hoz hasonlóan a termés alapján jött létre.

Összetartozik a *Rhamnus catharticus varjúbíngó* (MNöv. 201) névvel; R. 1911: ua. (Nsz. 328). A *varjútövis* egyik tájnyelvi elnevezése, nyilván a *varjúbenge* elnevezés alakváltozata. Bogyótermése alapján nevezik *büdös cseresznyének* is, a németben *Alkirsche* (HGy. 178) a neve.

varjúbogyó J: *Empetrum nigrum* (MNöv. 125). R. 1911: ua. (Nsz. 328). A magyar szaknyelvi szó a német *Krähenbeere* 'Arctostaphylus alpina, Sorbus auc.' (M. 299) tükörfordításával jöhetett létre. Ugyanígy megvan az angolban, vö. *crowberry* 'Empetrum' (AFE. 488), és a franciában is, vö. *raisin de corneille* 'E. nigrum' (FMF. 574). A *mámorka* egyéb népnyelvi elnevezéseit (*bábaszőlő*, *tőzegbogyó* [uo.]) szintén a növény elég apró, bogyószerű termése magyarázza. Az összetett *varjúbogyó* szó előtagja a fekete madár nevével a magházból kifejlődő csonthéjas termés kékesfekete színe alapján keletkezett. Az északi tajga, sarki tundra lakóinak népszerű gyümölcse. Vitaminszegény táplálékon élő nyelvrokonainknál is a gyümölcs- és zöldségszegény vidéken nemcsak ízesítő, hanem rendkívül fontos vitaminforrás. Nyersen eszik, vagy lekvárt, befőttet készítenek belőle. Grönlandon húshoz és zsíros ételekhez tálalják a termést. Izlandon italt is kevernek savanyú tejből és varjúbogyóból.

varjúborsó J: 1. *Astragalus cicer*; 2. *baltacim* (MNöv. 201). R. 1584: *varyu borso* 'Vicia silvat. omnis' (NomPann. 197), 1775: Csapó, 1780: *Phytologicon* 100. Hasonnevei a *szamárborso*, *szamárhere*, *bagolcsaborsó*, *hólyagborsó*, *lóborsó*; mind a termés alakjára utaló elnevezések. A *varjúborsó* tükörszava a németben a *Krähenerbse* 'Vicia sepium' (M. 299). A növény mai szaknyelvi *baltacim* neve a debreceni fűvészkönyv szerzőinek szóalkotása; Diószegi később a „növények régi és Népközt forgó Magyar nevezetei” sorában szerepeltetett *varjúborsó* helyébe a *takarmány baltatzim* elnevezést javasolta (OrvF. 366), és a *baltatzim* nevet az „új nemi nevek” között is felsorolja (uo. 355).

varjúcsipke R. XVIII. sz.: ua. (GelOrv. 53). Hapax. Tüskés, szúrós növényt jelölhetett, mert a *csipke* utótag (l. a *csipkebokor*, *csipkebogyó* 'vadrózsa' névben is) korábban 'tövis' jelentésű volt; akár a szláv megfelelői, melyek a szláv *šipb* 'tövis, tüske, nyíl' (TESz. 1: 537) származékai.

varjúfa N. SzegSz. 2: 645: *varnyúfa* 'növényfajta'. Azonosíthatatlan szegedi elnevezés.

varjúfekete J: csókaszőlő (Németh 2: 264). R. 1829: *varjú-szőlő* (Azon sokféle szőlőfajoknak lajstroma... 109). Gombocz (MNY. 2: 375) összefüggést vél fölfedezni a szerb *vranek* szőlőnévvel. Nem kell azonban jövevényszóra gyanakodni, a *varjúfekete*, *varjúszőlő* éppen olyan név, mint a *csókaszőlő* vagy a *cigány-*

szőlő, azaz a fajtát fekete bogyójáról nevezték el. Akárcsak a fajta *rácfeke*, *vadfekete* és *kökényszemű* (Németh 2: 264) társnevei. A románban is *magyarka neagra* (uo.) a neve. Hogy a *varjúfekete* név pontosan melyik fajtát is jelöli, azt egyértelműen eldönteni nem lehet. A különböző vidékeken ugyanis – ugyan mindig vörösborszőlőt –, de a külső hasonlóság alapján más-más fajtát neveznek így. Az informatív, spontán, magyar eredetű tájnyelvi szőlőnevek ugyan jó megfigyelésre, világos rendteremtő szándékra vallanak, és többnyire be is kerültek az ampelográfiai szakkönyvekbe, ám ezekben a munkákban jól megfigyelhető a szerzők komoly küzdelme a fajta azonosítása érdekében. Ugyanaz a név tájegységenként nem ugyanazt a szőlőt jelöli, és így azután a szakkönyvek szerzői – egységes nomenklátúra hiányában – szintén nem tudtak világos rendet teremteni. A reformkor nagy ampelográfusa, Schams Ferenc mellett először Görög Demeter volt az, aki – a Bécs melletti Grinzingben létrehozott – szőlőfajta-gyűjteményének fajtáit leírta, és a szinonimák, homonimák, földrajzi heteroszémiák rengetegében azonosította.

Egységes névhasználat és latin értelmezések híján komoly gondot okoz a gazdag névanyagban való eligazodás. Ráadásul a névanyag folyamatosan gyarapodik, nemesítéssel, keresztezéssel, fajták importjával sokkal több új névre van szükség, mint amennyi régebbi elnevezés a nyelvben kihál. Egy-egy fajta kiveszése sem hozza magával föltétlenül a terminológia szegényedését, hiszen a korai szőlőnevek – névátvitellel például – továbbra is használatosak maradhatnak. Több fajtánk azonosításával máig adós a történeti ampelográfia. Kiss Jenő etimológiai cikkeiben alapos szótörténeti kutatómunkával a nevek eredetén kívül – a történeti ampelográfia számára nyújtható nyelvészeti segítséget is szem előtt tartva – a fajták eredetére is választ keres. A szőlőfajták elnevezését, azonosítását illetően még e század közepén is nagy zűrzavar uralkodott (pl. a *kékfrankos* ~ *nagyburgundi*, *fehér burgundi* ~ *chardonnay* ~ *melon* ~ *aligoté* összetévesztése). A legtöbbet talán Csepregi Pál, Kozma Pál, Németh Márton és Zilai János tett a hazai fajták azonosítása, leírása és összehasonlítása, valamint a gyűjtemények létrehozása terén. Sok fajta azért nem azonosítható, mert hiányzik a referenciagyűjteményből, vagy különböző okból soha nem írták le, nem azonosították. Régi ültetvényekben még ma is található több ilyen ismeretlen fajta. A fajtaválaszték bővülésével, az örökös változás, változtatás közepette csak jó leíró és összegző ampelográfiai munkával érhető el a szükséges fajtaismeret, melynek birtokában a névhasználat területén szőlészek és nyelvészek, néprajzosok közös munkájával a szőlészeti nevezéktan jól áttekinthető, világos, nyelvileg helyes és egyértelmű rendszerré alakul.

varjúfenyő J: *Pinus larix* (Nsz. 328). R. 1899: N. *varjufenyő* 'vörösfenyő' (Nyr. 28: 143). N. MTsz. 2: 924: Csík m., Gyimes. „Logikusabb” volna, ha a *varjú* madárnévvel képzett összetett növénynév a feketefenyőt jelölné. Így a névadás szemléleti háttere bizonytalan.

varjúhagyma N. NépismDolg. 4: 24: ua. (Gyimesbükk) 'Colchicum autumnale' | Zelnik 19: Csüngés, Pusztina, Lészped, Klézse, Diószén (csángó) | MNy. 29: 321: Bogdánfalva | NyÍrK. 34: 35: Erdély. Erdélyi és moldvai csángó etnobotanikai terminus, az őszi kikerics hagymájára utal.

varjúhágó J: *Frangula alnus* (MF. 700). A *kutyabenge* egyik népnyelvi elnevezése.

varjúháj J: 1. *Sedum*; 2. bárányparéj (MNöv. 201). R. 1803: N. *varnyu-háj* 'Sedum telephium' (Bereg vm.) (Kitaibel 169). A népnyelvben ma is számos nyelvjárásból adatolt; MTsz. 2: 924: Heves m. | Nyr. 28: 144: Félegyháza | Nyr. 4: 24: Mátra | Herman:Pászt. 687: Hegyalja. A magyar *varjúháj* tükörfordítással került át a németből; vö. *Krähenfette* 'Sedum tel.' (M. 299). Másik német *Fetthenne* 'ua.' (Term. 1936: 150), azaz 'csirkeháj' neve is a növény úgynevezett kövérségét fejezi ki. A *varjúháj* kifejezés találóbb, mert a varjún a háj egészen vékony rétegekben van, nem úgy, mint a jércén. Ugyanerre utal N. *kövérfű* neve. Kövér, azaz a lágy szövetekben gazdag pozsgásfűfélékhez (Crassulaceae) tartozik. A húsos levelekben kialakuló víztározó szövet nagy tartalékot jelent a növénynek. A *borsos varjúháj* 'Sedum acre' (Uránia 1: 385) neve a csípős ízű szárra és levélre utal, a *bablevelű varjúhájé* 'Sedum telephium' (uo.) pedig széles, lapos leveleire. A *Sedum rosea* (uo.) nevét a rózsa illatú gyökeréről nyerte.

Egyik társneve a *fülfű* (MNöv. 201). Ez az elnevezés a növény gyógyhatására mutat.

varjúhájfa J: *Pachyphytum* (P. 267). A *vastagtörzs* (uo.) társneve. Ez pedig a német *Dickstamm* 'ua.' (PbF. 331) szó szerinti megfelelője. Mindkettő a latin elnevezésre vezethető vissza, hiszen a *Pachyphytum* a gör. *pachys* 'kövér' és a *phyton* 'növény' szavakból tevődik össze.

varjúkikerics J: *Pulsatilla grandis* (MNöv. 116). R. 1815: N. *varnyú-kikirts* 'Cholchium autumnale' (Gyöngyös) (Kassai B. 108). N. SzegSz. 2: 645: | Herman:Pászt. 687: Gyöngyös. A *leánykökörcsin* (*lókökörcsin*) egyik népnyelvi hasonneve. Az összetett szó *kikerics* utótagja igen korán fölbukkan a magyar írásbeliségben: R. 1405 k. „títibus: kwtwrchw (SchlSzej. 912), 1525 k.: *kjwkerchw* (MNY. 11: 80), 1604: *kükercz* 'Helléborum' (MA.). A *kökörcsin* (R. 1395 k.: „títibus: *kikerchen*” [BesztSzej. 391], 1470 k.: *kekerczin* [CasGl.], 1478: *Kewkerchen* [OkISz.]) alakváltozattal együtt török eredetű, jövevényszavaink ótörök vagy kun-besenyő rétegébe tartozik. Szaknyelvi *Pulsatilla* nemi neve a lat. *pulsatus* 'csapás, ütés' -illa raggal ellátott szóból származik. Harangütés értelemben, hiszen a növény harangformájú kinövésének alakja a harangra emlékeztet. Ráadásul a növénynek ez a része a szélben ide-oda ing, harangmozgást végez.

varjúköröm J: 1. *Phyteuma* = raponc, raponca; 2. iszalag (MNöv. 201). R. 1583: *varyu körom* (Atrebat 4). A régi név alakfestő, azon alapul, hogy virágzás előtt madárkaromhoz hasonlóan görbülnek be a csúcsnál összenőtt pártalevelek. A németek *ördögkaromnak* hívják.

varjúköröm J: *Claviceps purpurea* (Simon–Csapody: Kis növényhatározó. Bp., 1987. 205). R. 1925: *varjúköröm* 'Claviceps purpurea, anyarozs' (Hgy.). Metaforikus terminus, egy gombafajta neve. A *Claviceps purpurea* *varjúköröm* nevének a motivációja az, hogy az érfélben lévő rozskaláson 1-2 cm hosszú, fekete színű képletek alakjában jelenik meg ez a tömlős gomba; a képletek végén apró, szivacsos állományú nyúlvány van. A termőtestekkel tele szklerócium a rozs kalászában él. Ezek a hosszúkás, fekete képződmények varjúköröm alakúak.

Hívják *anyarozs*nak (MNöv. 201) is; ez a német *Mutterkorn* (HGY.) tükörfordítása.

varjúláb, varjúlábfiú J: 1. *Coronopus squamatus*; 2. gólyaorr (MNöv. 201). R. 1577 k.: *varjūlab fw* (OrvK. 253a), 1578: Herbarium 140, 1583: Atrebat 5. N. SzegSz. 2: 645. A növény hasonneve a *hollóláb*, mely ugyanilyen névadási szemlélettel keletkezett. Az elnevezés a növény leveleinek alakját juttatja kifejezésre. Az oroszban is a varjú nevével képzett növénynévvel jelölik: *prosztyortaja varonja lapka* (tulajdonképpen 'kinyújtott varjúláb') 'Coronopus squamatus' (MO. 761). Más szláv nyelvekben szintén használatosak ennek megfelelői, vö. cs. *vranožka šupinatá*, szlk. *vranja nőžka šupinatá* 'ua.' (Weeds 470). De megvan a németben is: *Krähenfuß* 'ua.' (uo.), (R. 1775: *Krabensfuß* 'Pes corvinus' [Csapó 115]), illetve *Krähenbein*, *Krähenpfötlein* (M. 299). A franciában is tükörszó, vö. *pied de corneille* 'Coronopus squamatus' (FMF. 574). Ezek szintén végső soron a – már Pliniusnál (22: 48) olvasható – lat. *coronopus* növénynévre vezethetők vissza. A latin szó maga pedig a gör. *koronopus* 'ua.' (Theophrastos, Dioscorides) átvétele, mely a gör. *korone* = varjú; *pous* = láb szavakból van képezve.

varjúmák J: *Hibiscus trionum* (MNöv. 201). R. 1783: *varju mák* 'ua.' (NclB. 400), 1807: MFüvK. 396. N. Nyr. 4: 24: Mátra. Tájnyelvi nevei a *dinnyefű*, *okravarjűfű* (uo.). Régi nevére, az *óravirágra* azzal szolgált rá, hogy a növényke korán reggel, egyetlen órára nyitja ki a szirmait.

Varjúmák elnevezését sok kis fekete magja motiválja. Benkő József révén került a botanika magyar szaknyelvébe; minden bizonnyal az erdélyi népi növényismeret egyik kifejezése alapján.

A *Hibiscus varjűfű* (Nsz. 328) neve szaknyelvi szó, minden bizonnyal a ném. *Krähenkraut* (M. 299) tükörszó mintájára keletkezett.

varjúmályva R. 1937: ua. 'díszcserje' (Term. 165). Az összetett szó *mályva* utótagja latin eredetű; vö. lat. *malva* 'ua.'. Megvan a németben (*Malve*) és a franciában (*mauve*) is. A magyar írásbeliségben korai fölbukkanású: 1395 k.: „[b]biem: mazala vag feier *malua*” (BesztSzj. 384). Nyelvjárási alakváltozatai a *mába*, *nálba* (ÚMTsz.), *máiva* (SzamSz.).

varjúmogyoró J: 1. *Ranunculus ficaria* (MF. 371); 2. koloncos legyezőfű; 3. görcsös görvélyfű; 4. salátaboglárka (MNöv. 201). R. 1604: *varjumogyoro* 'Filipendula' (MA.). A legtöbb fűvészkönyvben és szótárban szerepel. A növény gyökerén mogyorónyi csomók vannak, ez az utótag magyarázata. Kivétel a *Medicinae Variæ* (1698–1703) adata, mely 'fekete csalán' jelentéssel a növény színe után keletkezett.

varjú-nagyorr J: *Spireae filipendula* (Nyr. 85: 211). R. XVIII. sz.: N. *varjú nagyorrú* 'Filipendula, Steinbrech' (uo.). Hapax. Egy régi fűvészkönyvbe (Ectypa vegetabilium usibus medicis. Magdeburg, 1760) írta be két ismeretlen piarista botanikus – a latin és német nevek mellé – a magyar elnevezéseket, mintegy két-százat, zömmel népi eredetűeket. Ez a madárneves összetett metaforikus terminus más forrásban nem található; a latin és német értelmezéssel sem magyarázható.

varjúsás N. MNy. 23: 70: ua. (Kunszentmárton) 'Carex' | Nép és Nyelv 1943: Tiszafüred. Ugyanitt a társneve a *fekete sás*. Ez is – akár a *varjúsás* név – a növény sötét színére utal, innen a fekete madár nevével képzett összetett szó.

varjúszem J: Paris quadrifolia (MNöv. 57). R. 1874: *varjuszem* 'Strychnos nux vomica' (CzF. 6: 838). N. Pallas 6: 709: Mátra | Nyárády 29: Marosv.h. A *far-kasszölő*nek, *rókaszölő*nek is nevezett növény ezt a nevét bogyója gömbölyűségéről, kékesfekete színéről kapta. Hasonló névadási szemléleten alapul a m. *varjúszem* német megfelelője, a *Krähenauge* 'Amelonchier oval' (M. 299).

varjúszőlő R. 1829: *varju-szőlő* (Azon 109), 1832: Kreszn. 2: 308, 1843: Bugát: 463, 1873: Ballagi 2: 715. N. Gyógyn. 13: Csíkszereda. A *Bacca* 'bogyó' jelentésű. A *Vaccinium myrtillis* a *Myrtilloides*, azaz 'áfonyafélék' családjába tartozik, melynek szintén bogyós gyümölcse van. Az elnevezés szemléleti alapja a jelölt cserje, illetve a vörösborszőlő bogyóinak a varjúéhoz hasonlatos fekete színe, továbbá apró szemű gyümölcse. Ugyanez a motivációja a fajta *varjúfekete*, *csókaszőlő*, *cigányszőlő*, *rácfekete*, *kökényszemű*, *kökényszőlő*, *vadfekete*, *fekete makra* hasonneveinek (Németh 2: 264). Az összetétel *szőlő* utótagja itt névátvitellel a bogyótermésre vonatkozik. Az elnevezés és a jelölt növény között az összefüggés egészen nyilvánvaló, hiszen a leíró jellegű név a növény valamelyik jellegzetességére, a gyümölcs föltűnő tulajdonságára vonatkozik. A névadásnak az volt a törekvése, hogy az elnevezés a jelölt fajtát minél találóbban leírja, a többitől világosan megkülönböztesse.

varjútővis J: Rhamnus catharticus (MNöv. 201). R. 1500 k.: *waryw thjyws* 'de spina ceruina' (StrassbGl.), 1604: MA., 1619 e.: OrvK. 453. N. MTsz. 2: 924: Borsod m. és Hegyalja | MNy. 23: 264: Magyarlapád | SzamSz. 2: 441 | OrmSz. 582 | Nyr. 75: 428: Hortobágy | Gyógyn. 8: Csíkszereda. A növény ágai tövises végűek, ez motiválja számos hasonnevét is; vö. *disznótüskefa*, *ebtővis*, *macskatővis*, *római-keresztővis*, *szarvastővis*, *varjútüske* (MNöv. 202). Szintén a növény tüskés voltára utal a német tükörsző, a *Krähendorn* 'Ononis spin.' (M. 299) elnevezés. *Keresztővis* neve a ném. *Kreuzdorn* 'Rhamnus' (Genaust 533) tükörfordítása.

A fekete madárt jelölő előtag pedig az ugyanilyen színű bogyók alapján jött létre; ezek borsó nagyságú, éretten fekete termések. A németben nevezik a *Rhamnus cathartica*t – szintén a bogyók színe alapján – más madárnévvel is. Az *Amselbeerendorn*, *Amselkirsche* elnevezések előtagja a feketerigó neve (tulajdonképpen 'rigóbogyótüske', ill. 'rigócseresznye').

varjúvirág J: Delphinium consolida (SzegFüz. 2: 158). Szind faluban nyelvjárási elnevezés a *varju virág*. Tudományos genusnevében a – már Dioscoridesnél is olvasható – gör. *delphinion* növénynév őrződik meg, mely a *delphis*, genitív *delphinos* 'delfin' jelentésű szóból van képezve és a növény nektárjának jellegzetes delfinalakját írja le.

varjúzászpa J: Colchicum autumnale (NyIrK. 34: 35). A kikerics seregnyi nevének egyike Erdélyben. Az összetétel *zászpa* utótagja (R. 1585: „veratrum: Szazpa” [Cal. 1111]) régi növénynevünk, a TESz. (3:1189) szerint bizonytalan eredetű. De mivel a *zászpa* szó használata a *hunyor*ral váltakozik, utal a szótár a szláv *zaszpati* 'elalszik' igére is. Ezzel biztosan összekapcsolható, a növény élettani hatására utal. A *Helleborus hunyor* neve, de a *Veratrum* N. *tyúkbolondító* elnevezése is ezt bizonyítja! A *varjúzászpa* pedig egyenesen a rendkívül súlyosan mérgező kikerics, a *Colchicum* (< gör. *Kólchis* = az ókorban a méregkeverők városa a Fekete tengernél) elnevezése.

verébcicó R. 1873: *veréb-cicó* 'a cicók közé tartozó növény' (Ballagi 2: 730). Az összetett szó R. *cicó* utótagja a mai botanikai szaknyelvben *cicó*; a *Thymelaea passerina*, vagyis *verébfű* neve (MNöv. 38), illetve legújabbán a *szőrös cicó* a *Th. hirsuta*, azaz *verébnyelv*, és az *egynyári cicó* a *Thymelaea passerina* jelölésére szolgál (P. 61). A *cicó* név első fölbukkanása 1807 (MFüvK. 253), illetve 1813 (OrvF. 357). Nyilván a debreceni füvészkönyv szerzőpárosának szóalkotása; utánuk a tájszótárban, illetve a CzF. szótárban (1: 1126) és a Nyr. (37: 214) hasábjain szerepel.

verébfű J: *Thymelaea passerina* (MNöv. 38). R. 1878: ua. 'Passerina' (Nyr. 7: 264).

Fialowsky Lajos javasolta a Nyelvőr hasábjain megjelent „A természetrajz műnyelve” c. munkájában –1878-ban – a *cziczó* (a füveskönyvekben 'lingva, herba passerina') elnevezés helyett. Mára ez is, az is feledésbe merült. Valószínűleg a német megfelelő, a *Spatzenkraut* 'Gnidia, Polygonum avic., Saponaria off.', vagy *Sperlingkraut* 'Anagallis arv.' (M. 528) mintájára, tükörfordítással alkotta Fialowsky a *verébfű* elnevezést. A *Thymelaea passerina* mai német nevei szintén a *veréb* állatnévvel alkotott botanikai nevek, vö. *Spatzenzunge* (azaz 'verébnyelv'), *Sperlingkopf* (azaz 'verébfű') (M. 528). A tudományos név utótagjában is szerepel a *veréb* állatnév: *passerina* (< lat. *passer* = veréb).

verébköles J: *Parietaria erecta* = falgyom (MNöv. 56). R. 1540 k.: *vereb koles* 'Paritaria' (Herbolarium). Igen ritkán főkbukkanó elnevezés, talán az apró magvakra utal.

verébnyelv J: *Thymelaea hirsuta* (P. 61). R. 1720: *vereb nyelv* (Nyr. 71: 108). Megvan a németben is ez a növénynév; vö. ném. *Spatzenzunge* 'ua.' (Genaust 643). Valószínű azonban, hogy a magyar *verébnyelv*nek nem a német kifejezés az alapja, hanem mindkettő a latinból való, hiszen már 1578-ban Meliusnál olvasható a *madárnyelv* elnevezés lat. *lingua passeris*, azaz 'verébnyelv' értelmezése (Herbarium). Ugyanitt említi a növény *napkása* elnevezését, amely szintén a latinból való; vö. lat. *Milium solis*, és a *tengeri köles* nevét. Ez utóbbi is fordítás, vö. ném. *Meerhirsen*.

Ezzel a madárnévvel képzett a növény cseh és szlovák neve is; vö. cs. *vrabí síme* (Nyr. 71: 109) és szlk. *wrabij symie* (Veszelszki), azaz 'verébmag'. Simonkai Lajos megpróbálta száműzni a magyar botanikai szaknyelvből. Úgy alkotott nemi neveket, hogy a latin genusneveket fonetikusán átírta: például lat. *Cynosurus* > m. *künozürusz*, lat. *Chrysanthemum* > m. *krüzanthémum* stb. Így lett nála ez a növény *Thümelija*. (Később azután helyesbítette ezeket a szóalkotásait, és visszatért az eredeti növénynevekhez, azaz az *aranyvirághoz*, *ebfarkperjéhez*, illetve a *verébnyelvfűhöz*.)

A név utótagja a *gyöngyköles* antik eredetű tudományos *Lithospermum* (MNöv. 73) (< lat. *lithospermon* [Plinius 27: 98] < gör. *lithóspermon* [Dioscorides]) névvel van összefüggésben. Az ókori növénynevet a gör. *líthos* = kő és a *spérma* = mag szavakból alkották. Ennek megfelelője a mi *kőmag* 'ua.' (MNöv. 110), R. 1798: *kő-magúfű* (Veszelszki 283) növénynevünk, és német tükörszava a *Steinsame* 'ua.' (Boerner 386). A nevek motivációja az, hogy „az nagyobbiknac az teteién vagy ő maga mint egy kő”, mint azt 1578-ban Melius leírja (Herbarium 56).

veréborrhú N. FöTsz. 142: *veréborrhú* (Földeák és környéke) 'kicsi (kalász)'.

verébvirág R. 1845: *verebvirág* 'Struthion' (Műsz. 458). A magyar név a tudományos *Struthion* elnevezés alapján jöhetett létre (< gör. *strouthos* = veréb, strucc); a névadás szemléleti alapja pedig a veréb szárnyainak a virághoz való hasonlítása. Mint Kováts Mihály (uo.) jellemzi a növényt: „virágai, mint a' vereb szárnya”.

vörösbegyvirág J: *Nemesia* (P. 273). A *nemesia* régi görög név, az *Antirrhinum* volt Dioscoridesnél. A vörösbegyről nyilván a virág színe alapján nevezték el a magyarban ezt a növényt.

SZAKIRODALOM

(csak az eddigi részekben nem közöltek)

- BVO. = Hölbling Miksa: Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs, 1845.
 GelOrv. = *Gelencei Orvosló Könyvecske*. Kézirat a XVIII. sz.-ból. Lakitelek, 1992.
 Gönczy = Gönczy Pál: *Pestmegye és tájéka viránya*. Pest, 1864.
 Grossinger = J. B. Grossinger: *Universa Historia physica regni Hungariae. V. Posonii*, 1797.
 HGy. = Darvas–Magyary Kossa: *Hazai gyógynövények*. Bp., 1925.
 Kozma = Kozma Pál: *Csemegeszőlő*. Bp., 1968.
 MFV. = A magyar flóra és vegetáció rendszertani növényföldrajzi kézikönyve. Bp., 1964–80.
 Surányi = Surányi Dezső: *Kerti növények regénye*. Bp., 1985.
 Uránia = Uránia – Növényvilág I–II. Magasabbrendű növények. Bp., 1974–76.

Rácz János

SUMMARY

Rácz, János

Compounds involving names of birds in the terminology of botanics

This paper discusses Hungarian botanical terms involving the noun *madár* 'bird' and individual names of birds, going from domestic to wild fowls. The author emphasises word historical and word geographical aspects (the first attested occurrence of the plant name in written documents and regional variation respectively, but without mentioning dialectal variants) as well as the psychological background of naming habits.

The anterior constituent *madár* often expresses smallness, lightness, deviant amount. For plants that yield fruit, *madár* or *madárkás* 'birdy' means 'consisting of small pieces' (grapes, berries). But it may also allude to the habitat of wild fowl, meaning '(growing in a) field, meadow, forest' or else to the fact that the fruit of the given plant serves as food for birds.